

ÚVOD DO SOCIOLOGIE

RADOMÍR HAVLÍK

KAROLINUM

Úvod do sociologie

doc. PhDr. Radomír Havlík, CSc.

Recenzovali:

prof. PhDr. Miloslav Petrušek, CSc.

doc. PhDr. Jiří Buriánek, CSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Václav Hozman

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání šesté, přepracované

© Univerzita Karlova v Praze, 2015

Text © Radomír Havlík, 2015

ISBN 978-80-246-2843-1

ISBN 978-80-246-2853-0 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Úvod	7
1. Předmět a funkce sociologie	9
2. Metody a techniky sociologického výzkumu	16
3. Nástin vývoje sociologie	23
4. Příroda, kultura, společnost	32
5. Základy pospolitého života a jedinec	43
6. Sociální struktura společnosti	56
7. Problémy etnických a národnostních vztahů	69
8. Společenský vývoj a myšlenka pokroku	77
9. Sociologické pojetí politiky	95
10. Sociální deviace	108
11. Sociologické přístupy k výchově a vzdělávání	114
Doporučená literatura	131

Úvod

Předkládané texty by měly sloužit především k základní orientaci v nejvýznamnějších tématech sociologie a být i určitou inspirací k hlubšímu **studiu společenských problémů**. Široké rozšíření těchto textů na fakultách pedagogických, ale i při výuce andragogiky, personálního managementu a v podobných oborech nás vedlo i k úsilí poskytnout podněty k sociologicky poučenému zamyšlení nad otázkami **výchovy, vzdělání a práce s lidmi**.

Sociologické myšlení by také mělo pomoci orientovat a ukázat soudy o věcech veřejných, dát jim nové inspirace, zvýšit odolnost proti předsudkům a snadným receptům, lépe porozumět jazykům společenských věd, ale i publicistiky a politiky, které se mnohdy v podivuhodných propleteních prolínají a překrývají. Usilujeme o předložení širšího **spektra různých přístupů**, pluralitní vidění světa, které je nejlepší cestou k porozumění složitosti problémů a mnohovýznamovosti promluv o společnosti. Takové porozumění přispívá k **smysluplnosti kulturně vedeného dialogu a k toleranci**, a to nejen „mezi sobě rovnými“, ale i se žáky a studenty, s nimiž se setkáváme na katedře a v neformálních kroužcích při zájmové činnosti.

Předmět a funkce sociologie

Snahy porozumět společnosti a světu, v němž žijeme, mají pradávné tradice a dlouhou, nezdídkou pohnutou historii. Zamyšlení nad mezilidskými a společenskými vztahy, platnými hodnotami a pravidly soužití, vztahy mezi muži a ženami, problémy výchovy, úlohy státu a svobody občana, místa náboženství, kultury, umění – toto vše a mnoho dalšího nalezneme již „u starých Řeků“, později v sociálních úvahách teologů a filozofů středověku, u humanistických a renesančních myslitelů, duchovních vůdců reformace a filozofů osvětenství 18. století i v krásné literatuře. Z hlediska sociologie, která se vyvinula z filozofického myšlení 19. století, mluvíme o těchto sociálních úvahách, disputacích a koncepcích jako o **protosociologických**. Byly v nich formulovány téměř všechny zásadní problémy, jakými se stále znepokojujeme, jako je problém moci, společenské rovnosti, spravedlnosti, vývoje a pokroku, svobody a determinovanosti lidského jednání, společenských cílů a nástrojů výchovy atd.

Odpovědi na mnohé položené otázky byly a jsou i nadále hledány také v rámci jiných věd (např. politické teorie, ekonomie, demografie, pedagogiky apod.) pomocí jejich metod. Koneckonců mají všechny společenské vědy svůj společný **objekt** – společnost, společenské vztahy a procesy. Liší se však svým **předmětem a metodami**, tj. především úsekem společenského života,

kterým se zabývají, úhlem pohledu na něj, způsoby jeho analýzy a prezentace svého poznání. Sociologové po celou dobu existence své vědy usilují o vymezení její specifiky, předmětu a metody, a to i ve snaze odlišit ji od ostatních společenských věd.

Co je předmětem sociologie a jaké jsou její funkce, se tak stává oblastí stálých sporů, jak zásadních, které oplodňují a prohlubují poznání společnosti a jejích různých stránek, tak sporů malicherných, kompetenčních. Nebudeme zde tyto spory rozebírat, pokusíme se jen o základní přehled.

Sociologie je vědou **o společenských jevech, vztazích a procesech**. Na rozdíl od historiografie se zabývá především současností. Pokud sociolog užívá historického pohledu nebo spolupracuje s historiky, pak mu jde o pochopení geneze současných jevů a o postižení základních vývojových tendencí. Nejen u části klasiků, ale znovu v nejnovějším bádání se jeví úzká součinnost historického a sociologického myšlení jako oboustranně velmi plodná.

Na rozdíl od filozofie, s níž má v teoretické rovině mnoho styčných ploch, je sociologie **vědou teoreticko-empirickou**. To na jedné straně znamená, že se stále vrací ke konkrétním faktům, které zhodnocuje, vykládá a na základě toho konstruuje a rekonstruuje svůj systém pojmů a kategorií, základních tezí, formuluje hypotézy a prověřuje jejich platnost, na druhé straně potom k samotnému pojímání faktů přistupuje z hlediska určitých pojmů, kategorií, prověřených tvrzení, z teorie odvozených hypotéz. Sociologie si klade ve velkém rozsahu i otázky praktické povahy, nabízí svoji pomoc při řešení konkrétních společenských problémů.

S filozofií je ovšem **svázána** historicky, vyvinula se z ní, především ze sociální filozofie a z filozofie dějin. Současně se od svého počátku v různé míře, více či méně uvědoměle, explicitně nebo implicitně (tj. výslovně nebo vnitřní logikou, zamlčeně) opírá o určitou filozofickou koncepci (hlavně o pozitivismus, marxismus, pragmatismus, novotomismus, existencialismus, fenomenologii).

Na rozdíl od dalších společenských věd se sociologie zabývá společností **komplexně**. Měla by tedy z různých stran a hledisek usilovat o celkový obraz, postihovat všechny společenské jevy a procesy v co nejširších a nejúplnějších souvislostech. Naproti tomu ostatní vědy studují jen určitý výsek skutečnosti v jeho vnitřních vztazích – např. ekonomických nebo politických. Mimo to ponechávají jiné vědy stranou některé dílčí **problémy**, kterých se tak v jakési „dělbě práce“ mezi vědními obory ujímá právě sociologie. Existují dále otázky, kterými se jiné vědní obory sice zabývají, ale i zde zůstává pro sociologický pohled otevřen prostor pro širší záběr zkoumání. Příkladem může být zkoumání delikvence mládeže, kterou se zabývají i právní vědy, psychologie, medicína apod.

Předmět sociologie je dále vymezen tím, že se na svůj objekt (společnost, společenské jevy, vztahy a procesy) dívá pro sebe typickým specifickým úhlem pohledu: dílčí společenské **jevy** zkoumá **komplexně vždy ve vztahu k jiným společenským jevům a procesům** (např. ekonomické ve vztazích k politice, k náboženství, morálce, ideologii apod.).

Nesmírná **rozmanitost sociologických směrů a škol** se projevuje rovněž v přístupu k vymezení předmětu sociologie. Za základ tohoto vymezení se tak berou různé jevy, či pojmové konstrukce: např. sociální struktura, sociální vztahy, skupiny, společenská fakta, sociokulturní jevy, sociální jednání a činnost, sociální interakce apod. Velmi instruktivní je přehled těchto pohledů v pracích M. Petruska. V zásadě však společným jmenovatelem různých přístupů k předmětu sociologie zůstává tvrzení, že je to teoreticko-empirická věda o společenských vztazích a procesech, která chce tyto jevy pomocí **vlastních metodologických nástrojů popsat** (složka empirická) a také **vysvětlit** (stránka teoretická).

Moderní sociologie se historicky vyvinula z určitých myšlenkových směrů a rozvíjela se na základě sběru a vyhodnocování bohatého empirického materiálu a s využitím poznatků jiných věd. Sama sociologie má již za zhruba 150 let své existence vlastní **teoretickou tradici**, i když úzce svázanou s vývojem filozofických koncepcí. Dějiny sociologie (viz dále jejich stručný nástin) lze nahlížet jako střídání dominantních **paradigmat**. Paradigmaty zjednodušeně rozumíme základní přístupy k chápání společnosti, k vymezování předmětu sociologie a k metodologii zkoumání společenských jevů a procesů.

Soudobou sociologii tak můžeme vidět jako vědu, ve které spolu (ve vzájemném ovlivňování i střetávání) existují různé pohledy na společenskou skutečnost, na sociální svět, který nás obklopuje. M. Petrussek doporučuje rozlišovat dvě základní paradigmaty dnešní sociologie (diskuze o preciznější chápání toho, co jsou paradigmaty, a která to jsou, ponecháme stranou).

Objektivistické paradigma chápe společnost především jako soubor relativně stabilních struktur, které vytvořila lidská činnost a jimž se jedinci přizpůsobují (sítě společenských vztahů, normy a hodnoty, struktury jazyka, materiální struktury sídel atd.). Společnost je tu systémem „daností“, na které jedinci a skupiny reagují, které jejich chování předurčují, determinují (podmiňují) a limitují.

Podle **paradigmatu interpretativního** je člověk rovněž postaven do daných společenských vztahů a normativních struktur. Odlišnost tohoto přístupu tkví však v tom, že vidí člověka jako aktivní subjekt, který uvádí všechny „danosti“ v život teprve tak, že jim připisuje smysl, významy, určitým způsobem je chápe, vykládá, různě je interpretuje a teprve na základě této interpretace jedná. V tomto pohledu není svět ani tak sumou objektivně daného, ale je především tím, za co lidé žijící v sociálním světě tyto danosti považují. Člověk totiž nejedná podle toho, jaká situace je objektivně, ale podle toho, jak ji díky svému vědění a zájmům subjektivně vidí.

Mnoho sociologických **škol a směrů**, se kterými se setkáváme, se v podstatě vyvinulo v rámci uvedených dvou hlavních paradigmat. Tak v rámci objektivistického paradigmatu jde zejména o různé varianty pozitivismu, marxismu a o strukturální funkcionalismus. V rámci paradigmatu interpretativního se jedná o školy symbolického interakcionismu, fenomenologické sociologie, etnometodologie.

Přikláním se k názoru, že není možné rozhodnout, které z obou paradigmat je správné, neboť každé z nich vyjadřuje podstatné prvky pravdivého poznání společnosti. Je nesporné, že svět je na jedné straně každému člověku dán, je realitou, s níž nemůže mnohdy nic udělat, že však na druhé straně konkrétní podoba sociálního světa v mnohém závisí právě na tom, jaký k němu má člověk vztah a co s ním dělá.

Sociologie je tedy věda **multiparadigmatická**, charakterizuje ji pluralismus teorií.

V určitých sociologických koncepcích a disciplínách vyniká **teoretická stránka**, úsilí o výklad společenských vztahů a procesů, v jiných **konkrétní výzkum** a pokusy o hledání **aplikací** sociologického poznání do praxe. Odtud se objevují i krajnosti v pohledu na předmět, metody a funkce sociologie. V jedné krajnosti je nejkomplexnější vědou o společnosti, které také ostatní vědy poskytují poznatky dílčího charakteru (a jsou jí tak či onak podřazeny); v druhé se omezuje na konkrétní výzkumy pro potřeby podniků, škol, městských správ, státních institucí atd. (např. výzkumy veřejného mínění, názorů lidí na vybrané problémy, uplatnění absolventů škol, otázky studijní morálky, profesní volby, nezaměstnanosti apod.).

Sociologie se tak podle různých hledisek bohatě člení, **diferencuje**. Někteří autoři a jimi vyznávané směry pokládají za hlavní předmět sociologie společnost jako celek, studium velkých skupin a hlavních vývojových trendů (makrosociologie), jiní vidí její doménu ve zkoumání mezosystémů (odvětví, podniků apod.), další ve studiu malých skupin (mikrosociologie) typu rodiny, pracovní skupiny, diskutujícího kroužku, v poznávání dynamiky těchto skupin (vzniku, rozvoje, formování vztahů, rozkladu, zániku) a v poznávání vztahů mezi jedinci, jedinci a skupinou atd.

Jedny koncepce upřednostňují **studium řádu**, pořádku, mechanismů fungování, faktorů zajišťujících relativní stabilitu (např. školského systému, podniku, politického systému apod.). Jiné preferují sledování faktorů a procesů **změn, vývoje**, evoluce i revolucí. Objektem studia mohou být jak dlouhodobé dějinné procesy či náhlé zásadní zvraty, tak např. i zcela konkrétní problémy jak dílčí změny prosadit, nebo jak jim naopak zabránit, jak regulovat a usměrňovat konflikty rozmanitého druhu.

Některé přístupy uvádějí do centra pozornosti **neosobní** organizace, instituce, pozice atd., jiné kladou důraz na **úlohu jedinců**, kteří tyto pozice zaujímají, hrají určité společenské role, ožívují svojí činností organizace, žijí svou **každodennost**.

Bylo by možné jistě uvést ještě řadu diferencujících hledisek, vraťme se však, v poněkud jiné poloze ke **vztahu teorie a konkrétního empirického poznání**, který nám do určité míry sociologii jako celistvou nauku vnitřně hierarchicky diferencuje.

Na „nejnižším patře“ nacházíme prostý popis společenské reality – **sociografii**. Sociolog zjišťuje např. rozložení názorů, mínění a postojů (např. k práci, ke studiu, na řízení určité oblasti), nebo může zaznamenávat výskyt

a zastoupení nějakého jevu či skupiny v populaci (např. podíl žen, různých věkových, vzdělanostních nebo profesních kategorií; kriminality, rozvodovosti) atd. Mohou být rovněž zjišťovány rozdíly v názorech různých skupin nebo četnost výskytu určitých jevů v čase a v prostoru (např. rozložení voličských sympatií podle kategorie obce, změny volebních výsledků v průběhu let). Obvykle je základní úlohou sociografického výzkumu **popis, informace o výskytu, četnosti, mohutnosti a rozložení** určitého **jevu** podle zvolených hledisek. Z pohledu sociologie jako vědního oboru je deskripce stavu vlastně jen dílčí (byť velmi významný a nezbytný) krok. Z hlediska praktické potřeby, např. řízení organizací, může jít o zjištění zásadní povahy, která mapují situaci, mohou upozornit na rizika a úskalí, možnosti a limity možných praktických opatření. Zveřejnění výsledků sociografických šetření v určité formě a v určité době je třeba vždy posuzovat jako závažný čin, který může významně ovlivnit (očekávaně i nepředvídaně) samu společenskou skutečnost. Např. publikace předvolebních odhadů může orientovat váhající voliče. Naopak nevhodně zvolená publicita může mít „bumerangový efekt“, nežádoucí dopad – může se svými neočekávanými důsledky obrátit proti zájmům toho, kdo publikoval.

Na vyšší úrovni obecnosti stojí sociologické **analýzy jednotlivých oblastí společenského života**. Tyto analýzy překračují úroveň základní deskripce již tím, že k výzkumu přistupují z hlediska určitých předchozích znalostí a teoretických a metodologických předpokladů. Výzkum svými poznatky doplňuje existující sumu poznatků, prověřuje či zavrhuje určité hypotézy, předpoklady o vztazích (např. hypotézu o diferencovaném přístupu k metodám výchovy v závislosti na sociálním zařazení vychovávaného), formuluje zobecnění platná pro určitou oblast činnosti, rozvíjí je do určitého systému, teorie. Mluvíme potom o **teorii středního dosahu** (R. K. Merton). Takové dílčí zkoumání, rozpracování pojmového aparátu a teorie platné pro určitou oblast společenské skutečnosti pak tvoří jednotlivé **sociologické disciplíny**. Sociologie se na této úrovni vlastně rozpadá na mnoho specializovaných částí.

Existuje celá řada takových dílčích sociologických disciplín, které lze klasifikovat podle různých hledisek. Lze např. nabídnout takovéto **členění sociologie** na jednotlivé disciplíny či jejich skupiny:

- makrosociologie (sociologie sociální změny, sociálních hnutí, společenských systémů);
- sociologie sociální stratifikace (rozvrstvení) a třídních vztahů;
- srovnávací a historická sociologie;
- sociologie rasových a etnických skupin (blízká etnologii);
- sociologie „gender“ (sociologie ženy, ženských hnutí);
- sociologie ekonomického chování;
- sociologie organizace a řízení;
- sociologie práce, podniku, průmyslu, zemědělství;
- sociologie politiky (politických institucí, stran, státu);
- sociální ekologie, sociologie lidských sídel (města, venkova, urbanizace);
- sociologie sociální kontroly, deviantního chování, sociální patologie;